

УДК 336.71(477)

СТАНОВЛЕННЯ КРЕДИТНО–БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У МЕМУАРАХ Є. І. ЛАМАНСЬКОГО (1840–1890 РР.)

BECOMING OF THE CREDIT–FINANCIAL SYSTEM OF NADDERNIPRYAN UKRAINE IN THE MEMORIAL OF Y. I. LAMANSKY (1840–1890)

Радченко Н. М.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна), e-mail: nataradchenko117@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8293-2359>

Radchenko N. M.,

candidate of historical sciences, associate professor of the department of modern history of Ukraine and foreign countries, Uzhgorod National University (Uzhgorod, Ukraine), e-mail: nataradchenko117@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8293-2359>

Проаналізовано інформаційний потенціал мемуарів російського фінансиста, керуючого Державним банком Російської імперії (1866–1881 рр.). Є. І. Ламанського «Воспоминания (1840–1890 рр.)» у якості джерела з вивчення історії розвитку кредитних установ Наддніпрянської України. Викладена у мемуарах Є. І. Ламанського інформація містить такі дані, котрі неможливо знайти у інших джерелах. Оскільки у мемуарах розповідь про минуле ґрунтується, у більшій мірі, на особистих враженнях автора від тих подій які він спостерігав або був їхнім активним учасником, від їх особистого сприйняття. Зрозуміло, що у спогадах Є. І. Ламанського не варто шукати незацікавленого фотографічного переказу найважливіших подій, учасником та творцем яких він був. Особливо це стосується характеристик політичних та громадських діячів, із якими він співпрацював та у меншій мірі відноситься до відтворення фактичних подій, як-то створення банківських установ, та вироблення політики держави у кредитно–фінансовій сфері. А займаючи найважливіші посади у Російській імперії Є. І. Ламанського, як-ніхто інший знав роботу фінансових установ країни. Умовно у мемуарах Є. І. Ламанського можна виділити три групи інформації щодо кредитно–фінансових закладів: по–перше, дані стосовно державної політики у даній галузі, створення та діяльність загальнодержавних банківських установ; по–друге, інформацію про окремі банківські бушники Наддніпрянської України; по–третє, опис окремих політичних, громадських діячів та представників фінансових кін.

Ключові слова: історичне джерело, банк, кредитно–фінансові установи, мемуари, установи дрібного кредиту.

For many years, scientists turn to the memoirs of director of the State Bank of the Russian Empire (1866–1881) E. I. Lamansky as an important source of the history of the Russian Empire late XIX – early XX century. Critical use of factual material containing these memories in comparison with other sources of information allows better recreate different sides of that epoch – from foreign and international relations to the economy and finance issues. In general, memoirs or reminiscences – a special kind of historical source that reflects the author's understanding of past events and historical self-identity. In his memoirs, the story of the past is based, to a greater extent on personal impressions authors of the events that he observed or was their active member, from their personal perception. Information that was described in memoirs of E. I. Lamansky included data which could not be found in other sources. It is clear that in memoirs of E. I. Lamansky is not possible to find disinterested photographic transfer of major events, the member and creator he was of which, he was. Especially, this concerns characteristics of political and public figures with whom he worked and to a lesser extent refers to recreation of actual events, such as the establishment of banking institutions, and the development of policy in the credit and financial sphere. And occupying the most important positions, as no one else E. I. Lamansky knew the work of financial institutions.

Keywords: historical source, bank, credit and financial institutions, memoirs, institutions of small credit.

На сьогоднішній день історія має у своєму розпорядженні одне із найцікавіших та най-

складніших джерел історичної інформації – мемуари. Критичне використання фактичного матеріалу, що містять у них в співставленні з іншими джерелами інформації дозволяє більш повно відтворити різні сторони подій – від зовнішньої політики і міжнародних відносин до народного господарства та питання фінансів. Вміщена у спогадах інформація є практично унікальною і невідображеною у інших видах історичних джерел. У випадку дослідження питань економічної історії України вона здатна показати закриті для офіційної публічної документації сторони роботи фінансових установ країни. У своїх спогадах люди описували альтернативні (неофіційні) схеми фінансових угод, шляхи збагачення та можливі варіанти «обходу» закону. Мемуарна література дозволяє розкрити особистості фінансової верхівки держави, міністрів фінансів та банкірів, керівний персонал кредитно–фінансових установ. На другу половину XIX– початок XX ст. як певна соціальна група керівний персонал кредитно–фінансових установ був частиною буржуазії. На думку дослідників на цей час буржуазія вже мала чіткий поділ на залізничну, торгову, промислово, банківську і т.д. [11]. Банківська буржуазія своєю особливістю мала неоднорідний характер. Банкіри займалися і торгівлею і страховою справою; активно грали на біржі; мали у своєму володінні акції промислових підприємств та залізниць. Становлення фінансової олігархії Російської імперії відбувалося двома шляхами. У першому випадку фінансова олігархія створювалася за рахунок банківської і торгово–промислової буржуазії. У другому випадку, до фінансової верхівки відносилися представники дворянства, які обрали кар'єру банкіра чи підприємця [11].

На жаль, мало хто з банкірів чи керівників небанківських кредитних установ лишив свої спогади. Чи не єдиним винятком є спогади управляючого Державним банком (1866–1881 рр.) Євгенія Івановича Ламанського [6; 10]. Вони представляють собою цінне джерело інформації щодо висвітлення поглядів сучасників на економіку імперії, ідеї розвитку системи приватного кредитування та описи відомих фінансистів і банкірів Росії. Отже, метою даної роботи є аналіз інформаційного потенціалу мемуарів міністра фінансів Російської імперії, банківського діяча Є. І. Ламанського при висвітленні діяльності кредитно–фінансових установ Наддніпрянської України, оскільки вона була однією з економічно найрозвинутіших земель Російської імперії.

Сама постать державного діяча неодноразово привертала увагу науковців, дослідження одних стосуються безпосередньо життя Ламанського, це роботи О. В. Бугрова й С. Г. Феодосєєва [2; 13]. Праці інших, використовують його спогади, для пояснення фінансово–економічних перетворень в імперії на рубежі віків, як-то дисертаційне дослідження Н. В. Рудюк [12].

Євгеній Іванович Ламанський походив з дворянської родини Ламанських. Його батько Іван Іванович, довгий час очолював Особову

канцелярію Міністерства фінансів по кредитній частині. І своє життя Євгеній Іванович присвятив фінансам. «Завдяки своєму батькові Ламанський отримав доступ до джерел цінної інформації стосовно функціонування фінансової системи Росії та зміг ознайомитися з думками щодо її роботи з боку людей, які мали великий практичний досвід в даній галузі», – зазначає біограф Ламанського О. В. Бугров [2, с. 359]. З 1853 р. Ламанський й сам почав працювати в Міністерстві фінансів і його кар'єра стрімко зростала. В 1859 р. Є. І. Ламанський посів посаду старшого директора Державного комерційного банку. Вже наступного року його призначено товаришем управляючого Державного банку, а у 1866 р. – управляючим Державним банком Російської імперії.

У цей період Ламанський зацікавився двома питаннями: грошовим обігом і банківською системою. Спочатку він почав досліджувати джерела з історії готівкового грошового обігу в Росії, починаючи з середини XVII ст. а пізніше перейшов до вивчення на підставі оригінальних джерел історії державних кредитних установ Російської імперії. В результаті виходять у світ дві його праці «Статистический обзор операций Государственных кредитных установлений в России с 1817 г. до настоящего времени» та «Очерк истории денежного обращения в России» [7; 9]. Ці твори отримали позитивний відгук Вченого комітету Міністерства фінансів: «Автор вивчив предмет свій ґрунтовно і трудився з користю по частині фінансової статистици» [2, с. 21]. В іншому відгуку зауважувалося, що написане Є. І. Ламанским «є короткою, але надзвичайно цікавою історією не лише грошового обігу в Росії, а взагалі фінансів і державного господарства її з часу царя Олексія Михайловича» [2, с. 21].

У своїх подальших працях Є. І. Ламанський популяризував справу взаємного кредитування, написавши роботу «Общества Взаимного Кредита» [8]. Визнання його теоретичних праць знайшло практичне втілення у чимдалі ширшій участі у справах різних кредитно–банківських установ. Він приймав участь у створенні Санкт–Петербурзького товариства взаємного кредиту (1863 р.). Був одним із перших акціонерів Московського купецького банку (1866 р.). Входив до керівництва Руського для зовнішньої торгівлі банку (1871–1874 рр.) та Волзько–Камського комерційного банку (1875–1901 рр.). Головував на першому з'їзді Сибірського торгового банку (1872 р.) [2].

Тож спогади людина з таким великим досвідом практичної діяльності і чудовою теоретичною основою є надзвичайно важливим джерелом історії розвитку тогочасної кредитної справи.

Вперше мемуари Є. І. Ламанського були надруковані у 1915 р. у альманасі «Русская старина», хоча датою написання вважається 1890 р. У своїх спогадах він надає характеристику суспільному та державному становищу Росії напередодні фінансової реформи 1960–х рр. якраз з точки зору передумов її введення. На його погляд поєднання таких явищ: як розповсюдження

критичного відношення до існуючих порядків, хабарництво, Кримська війна, смерть російського імператора, розширення торгово–промислової підприємливості, банківська криза та прагнення нового імператора до змін – передувало реформі та створенню перших акціонерних комерційних банків. Є. І. Ламанський розкриває умови у яких відбувалося створення цієї банківської системи, послідовно описуючи: початок роботи спеціальної комісії над планом реорганізації банківської системи у 1859 р., введення у банківську роботу нових порядків, звільнення та призначення керівників Комерційного і Державного банків, роботу над створенням уставу Державного банку та його затвердження 1 травня 1860 р. [10, с. 252–253]. Він залишив яскраві характеристики його управляючих, як–то барона О. фон Штігліца (управляючого Державного банку 1860–1866 рр.). За словами Є. І. Ламанського Штігліц не був такий поганий і дурний, як говорили про нього сучасники; але він відрізнявся надзвичайно вузьким горизонтом і носив сліди поганого комерційного виховання. Однак, вступивши в управління банком, він ставився дуже свідомо і сумлінно до прийнятих на себе обов'язків. При цьому завідування усіма внутрішніми порядками банку Штігліц, говорить Ламанський, залишив йому. І не втручався ні в призначення осіб, ні в форму книг, рахунків і т.д. Проте відносини між ним і бароном Штігліцем були найкращі і цілком люб'язні [10, с. 260]. Дуже значна частина спогадів присвячена тематиці незадовільного влаштування грошового обігу в Росії та роботі Державного банку в зв'язку з цим.

Стоячи біля самих витоків зародження акціонерної комерційної банківської системи Є. І. Ламанський викладає причини її виникнення. Початком даного процесу він називає концесії на будівництво залізниць, які вимагали значних капіталів у вигляді короткострокових позик. Видача цих позик, взагалі не була завданням Державного банку. Але це була нагальна потреба тогочасної економіки. Таким чином, незалежно від інтересу, який називався банківськими операціями самими по собі, сильний поштовх до виникнення приватних банків надала потреба в нових позиках нових швидко виникаючих компаній [10, с. 293–294].

Розмірковує Є. І. Ламанський і над зародженням товариств взаємного кредитування. Приводом до їхнього виникнення, на думку Ламанського, слугували події, що відбулися у 1862 р., а саме пожежі банку та базарів у Санкт–Петербурзі. Пожежа тривала день або два. Ця пожежа справила величезне лихо в дрібній і середній торгівлі, тисячі народу були позбавлені даху над головою і прожитку. Державний банк прийшов на допомогу знедоленим пожежею, на засіданні Облікового комітету постановлено було видати погорільцям 300 000 руб. Але, зрозуміло, наведена міра не могла покрити і однієї соті або навіть тисячної частки понесених торговцями від пожежі втрат. Не тільки дрібні торговці залишилися без справи, викладає події Є. І. Ламанський, але разом з ними і через них

постраждали і великі торгові будинки. Не треба забувати, що в той час вся дрібна торгівля була в руках посередників, які постачали крамарів ринку товарами і потім по суботах ходили по крамницях отримувати платежі. Відповідно, дрібна торгівля перебувала в залежності від комісіонерів, великих купців і різних митних експедиторів. У всякому разі, для відновлення зруйнованої пожежею торгівлі не можна було обмежитися виданням порівняно незначної з коштів банку суми, а треба було подумати про що–небудь більш велике та істотне. «Тоді я зупинився на думці прийти на допомогу торговому стану влаштуванням кредиту, спеціально пристосованого для дрібного люду» [10, с. 294–295]. Ламанський, пригадуючи приклади комерційних потрясінь, які були пережиті в Європі, а саме досвід Бельгії і Франції, прийшов до висновку, що досягнення наміченої мети міг би сприяти взаємний кредит.

Описуючи подальший перебіг подій Євгеній Іванович говорить про те, що він став поширювати серед купецтва написану ним невелику брошуру про взаємне кредитування і читав лекції з цього питання. Таким чином, він долучився до вироблення та затвердження уставу в 1863 р. Петербурзького товариства взаємного кредиту, побудованого за прикладом однорідних товариств в Бельгії [10, с. 296]. Сприятливі результати першого року діяльності товариства, вплинули за словами Є. І. Ламанського, на поширення кредитного руху в усій імперії «успіх товариства взаємного кредиту був повний. Члени товариства вперше відчували, що вони працюють у себе вдома і що вони самі господарі своєї справи і можуть не звертатися з проханнями про кредит до установи державної, де треба намагатися здобути прихильність якогось керівництва. Кожен йшов до товариства взаємного кредиту як до себе додому, висловлював свої потреби і вносив свої наявні гроші зі знанням тієї користі яку робить для своїх товаришів» [10, с. 299].

Досить скоро новостворене Товариство взаємного кредиту стало відмовлятися від послуг Державного банку, вважаючи за краще вести «справу» своїми коштами. Це стало можливим завдяки розвитку в Товаристві операції поточних рахунків. Ця операція, яка була запроваджена з 1 травня 1864 р., дозволила збільшити розмір оборотного капіталу товариства, завдяки тому, що членам Товариства взаємного кредиту було дозволено зберігати в ньому вільні кошти з нарахуванням на них відсотків. Державний банк розпочав ці самі операції лише через три місяці. І тут Ламанський виступив у звичній для себе ролі новатора, написавши для газети «Біржові відомості» статтю про користь вкладів, де в звичній манері посилався на досвід європейських країн і США.

У спогадах Є. І. Ламанський відзначав: «Успіхи перших трьох років зробили всі подальші дії легкими. Тепер помічається вже щось на кшталт захоплення: всякий хоче бути членом товариства, і капітал наш росте не по днях, а по годинах.

Квітневий баланс наш є вже з капіталом членів в 6 800 000 [руб.]. Поточні рахунки перевершують 8 млн. рублів. Позики, всі короткострокові та забезпечені, перевищують 7 млн. рублів. зрозуміло, що банкіри дивляться на нас вельми заздрісно і незадоволено... Розповідаючи про свої побоювання на наш рахунок своїм клієнтам, вони в той же час самі шукають можливості потрапити до нас в члени і користуються нашими операціями. У цьому дійсно торжество нашої сили, яка через кілька років, без всяким сумнівом, розгорнеться у формі стрункого і великого банку, непомітним чином поставшого на російському ґрунті» [10, с. 300].

Проаналізовані події у спогадах Є. І. Ламанського більше стосуються зародження самої основи кредитно–фінансової системи Російської імперії. Чи знайшла відображення у спогадах історія українських установ? Автор згадує декілька банків: «Що ж стосується довгострокового кредиту під нерухомі маєтки в сільських місцевостях, то першим прикладом цього роду з'явився заснований в 1864 р. в м. Херсоні Земський Херсонський банк» [10, с. 305]. Вказує на заснування земельних банків у проміжок 1871 по 1873 рр.: Харківського, Полтавського, Київського, Бессарабсько–Таврійського [10, с. 305]. Побіжно говорить про банкірську династію Рафаловичів.

Спогади людини, причетної до самого початку зародження кредитно–фінансової справи в Російській імперії, Є. І. Ламанського є надзвичайно цінним джерелом, яке доповнює сухі тексти законодавчих документів, розкриває причини прийняття саме таких політичних рішень. Оживляє постаті керівників найбільших банківських установ Росії. Ми навели опис лише барона О. фон. Шпігліца, а у мемуарах дано характеристики практично всім керівникам Державного банку від 1860 до 1881 рр. та відповідно тогочасним міністрам фінансів.

Отже, умовно у мемуарах можна виділити три групи інформації щодо кредитно–фінансових закладів: по–перше, дані стосовно державної політики у даній галузі, створення та діяльність загальнодержавних банківських установ; по–друге, інформацію про окремі банкірські будинки Наддніпрянської України; по–третє, опис окремих політичних, громадських діячів та представників фінансових кіл. Водночас, практично відсутня інформація стосовно діяльності організацій дрібного кредиту.

Закарбовані у людській пам'яті образи тих подій відрізняються емоційністю сприйняття від логічно сформованих образів історичної науки. Про це цікаве сприйняття подій у людській пам'яті та у трактуванні історії говорить дослідниця П. Нора: «пам'ять живиться туманними, зміщеними спогадами, багатомірними чи вільними від будь–яких зв'язків – конкретними та символічними, доступними почуттям у всіх своїх переміщеннях, затіненнях, внутрішній цензурі або проєкціях... Пам'ять підносить спогад у святині, тоді як історія витісняє спогад і робить його прозаїчним. ...

Пам'ять коріниться у конкретному – у просторі, жесті, образі й об'єкті. Історія ж співвідноситься тільки з часовими безперервностями, з еволюцією і змішаними відносинами речей» [5]. А отже, незважаючи на кількісну обмеженість саме мемуари дають унікальну за наповненням інформацію. Значний інтерес для дослідження представляють опубліковані у різні роки щоденники та спогади державних діячів, високопоставлених чиновників, які керували фінансовою політикою держави у другій половині XIX – початку XX ст.: С. Ю. Вітте, В. М. Коковцева, П. Л. Барка [1; 2; 4].

Список використаних джерел

1. Барк, ПЛ., 1965–1967. 'Воспоминания. Последнего министра финансов Российской императорского правительства', *Возрождение*, 157–184.
2. Бугров, АВ., 2015. 'Евгений Иванович Ламанский: жизнь и деятельность', Москва: ООО «УП ПРИНТ».
3. Вітте, СЮ., 1960. 'Воспоминания', Москва: Соцэкгиз, Т.1–3.
4. Коковцев, ВН., 1933. 'Из моего прошлого. Воспоминания 1903–1919 гг.: в 2–х т.', Париж: Изд. журн. «Ил. Россия».
5. Коляструк, О., 2008. 'Документи особового походження як джерела з історії повсякденності', *Український історичний журнал*, 2, с.145–153. [online] Доступно: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/13.pdf> [Дата звернення 15 Лютий 2019].
6. Ламанский, ЕИ., 1995. 'Воспоминания 1840–1890 гг.', Пенза: ред. журн. «Земство».
7. Ламанский, ЕИ., 1854. 'Исторический очерк денежного обращения в России с 1650 г. по 1817 г.', *Сборник статистических сведений о России, изданный Императорским русским географическим обществом*, Кн. II, с.61–157.
8. Ламанский, ЕИ., 1863. 'Общества взаимного кредита', СПб.: тип. И. Маркова и К^о.
9. Ламанский, ЕИ., 1854. 'Статистический обзор операций государственных кредитных установлений с 1817 г. до настоящего времени', *Сборник статистических сведений о России, изданный Императорским русским географическим обществом*, Кн. II, с.159–305.
10. Ламанский, ЕИ., 2015. 'Статьи. Воспоминания. Письма (Articles. Memories. Letters)', Москва: ООО «УП ПРИНТ».
11. Минц, ИИ., 1967. 'История Великого Октября. В 3–х т.', Москва: Наука, Т.1.
12. Рудюк, НВ., 2005. 'Банковские деятели России 1864–1914 гг.: источники и методы изучения биографических данных', Кандидат исторических наук, *Московский гос. ун–т им. М. В. Ломоносова*.
13. Феодосьев, СГ., 2015. 'Сто лет со дня рождения Е. И. Ламанского', В: Е. И. Ламанский. *Статьи. Воспоминания. Письма*, Москва: ООО «УП ПРИНТ», с.348–370.
6. Lamanskij, EI., 1995. 'Vospominanija 1840–1890 gg. (Memoirs of 1840–1890)', Penza: red. zhurn. «Zemstvo».
7. Lamanskij, EI., 1854. 'Istoricheskij ocherk denezhnogo obrashhenija v Rossii s 1650 g. po 1817 g. (Historical essay on monetary circulation in Russia from 1650 to 1817)', *Sbornik statisticheskikh svedenij o Rossii, izdannij Imperatorskim russkim geograficheskim obshhestvom*, Kn. II, s.61–157.
8. Lamanskij, EI., 1863. 'Obshhestva vzaimnogo kredita (Mutual Credit Companies)', SPb.: tip. I. Markova I K^o.
9. Lamanskij, EI., 1854. 'Statisticheskij obzor operacij gosudarstvennykh kreditnykh ustanovlenij s 1817 g. do nastojashhego vremeni (Statistical overview of the operations of public credit institutions from 1817 to the present)', *Sbornik statisticheskikh svedenij o Rossii, izdannij Imperatorskim russkim geograficheskim obshhestvom*, Kn. II, s.159–305.
10. Lamanskij, EI., 2015. 'Stat'i. Vospominanija. Pis'ma (Articles. Memories. Letters)', Moskva: ООО «UP PRINT».
11. Minc, II., 1967. 'Istorija Velikogo Oktjabrja. V 3–h t. (History of the Great October Revolution. In 3 tons)', Moskva: Nauka, T.1.
12. Rudjuk, NV., 2005. 'Bankovskie dejateli Rossii 1864–1914 gg.: istochniki i metody izuchenija biograficheskikh dannyh (Bankers of Russia 1864–1914: sources and methods for studying biographical data)', Kandidat istoricheskikh nauk, *Moskovskij gos. un–t im. M. V. Lomonosova*.
13. Feodos'ev, SG., 2015. 'Sto let so dnja rozhdenija E. I. Lamanskogo (One hundred years since the birth of E. I. Lamansky)', V: E. I. Lamanskij. *Stat'i. Vospominanija. Pis'ma*, Moskva: ООО «UP PRINT», s.348–370.

* * *

References

1. Bark, PL., 1965–1967. 'Vospominanija. Poslednego ministra finansov Rossijskogo imperatorskogo pravitel'stva (Memories. Last Minister of Finance of the Russian Imperial Government)', *Vozrozhdenie*, 157–184.
2. Bugrov, AV., 2015. 'Evgenij Ivanovich Lamanskij: zhizn' i dejatel'nost' (Evgeny Ivanovich Lamansky: life and work)', Moskva: ООО «UP PRINT».
3. Vitte, SJu., 1960. 'Vospominanija (Memories)', Moskva: Socjkgiz, T.1–3.
4. Kokovcev, VN., 1933. 'Iz moego proshlogo. Vospominanija 1903–1919 gg.: v 2–h t. (From my past. Memories of 1903–1919: in 2 t.)', Parizh: Izd. zhurn. «Il. Rossija».
5. Koljastruk, O., 2008. 'Dokumenty osobovogo pohodzhennja jak dzherela z istorii' povsjakdennosti (Documents of personal origin as a source of the history of everyday life)', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, s.145–153. [online] Dostupno: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/13.pdf> [Data zvernennja 15 Ljutyj 2019].